

VERSLAG

Vergadering:	Raad, nr. 704 (480 ^{ste} openbare) 705
Datum en tijd:	23 september 2016, 10.15 uur
Plaats:	SER-gebouw, Den Haag
Aanwezig:	Baarsma, Bergwerff, De Boer, Van Dijk, Eckhardt, Geel, Gunning-Schepers, Hartveld, Van Holstein, De Jong, Kuin, Klosse, Van der Lecq, Limmen, Maat, Maessen, Nijpels, Passchier, Patijn, Paulusma, Van Praag, Rietbergen, Stevens, Verhagen, Verhulp, Weurding, Van Wijngaarden
Voorzitter:	Hamer
Secretariaat:	Timmerhuis Dirven (notulist), Van Driel (secretaresse) Mary van Driel

---

1. Opening

De *voorzitter* opent de vergadering

2. Ingekomen stukken en mededelingen (overzicht raadsmededelingen en SER-activiteiten R/2805)

De *voorzitter* heet de leden welkom, in het bijzonder de heren De Jong (sectorbestuur FNV Senioren) en Paulusma (beleidsmedewerker FNV) die namens de FNV voor het eerst aan een raadsvergadering deelnemen.

Het overzicht raadsmededelingen en SER-activiteiten (R/2805) geeft geen aanleiding tot vragen of opmerkingen en wordt voor kennisgeving aangenomen.

3. Verslag van de 703^e (479ste openbare) vergadering d.d. 24 juni 2012 (R/2806)

Het verslag wordt ongewijzigd vastgesteld en geeft verder geen aanleiding tot opmerkingen.

4. Actualiteiten

Geen.

5. Korte presentatie SER-werkzaamheden op het terrein van internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen (IMVO)

De *voorzitter* wijst erop dat, overeenkomstig het eerdere SER-advies over dit thema, in dit nieuwe, 'bloeiende' onderdeel van de SER wordt gewerkt aan de ondersteuning van de totstandkoming van allerlei convenanten op het gebied van IMVO. Mevrouw Van Selm, programmadirecteur van de Programmadirectie IMVO, zal deze kort toelichten.

Film:

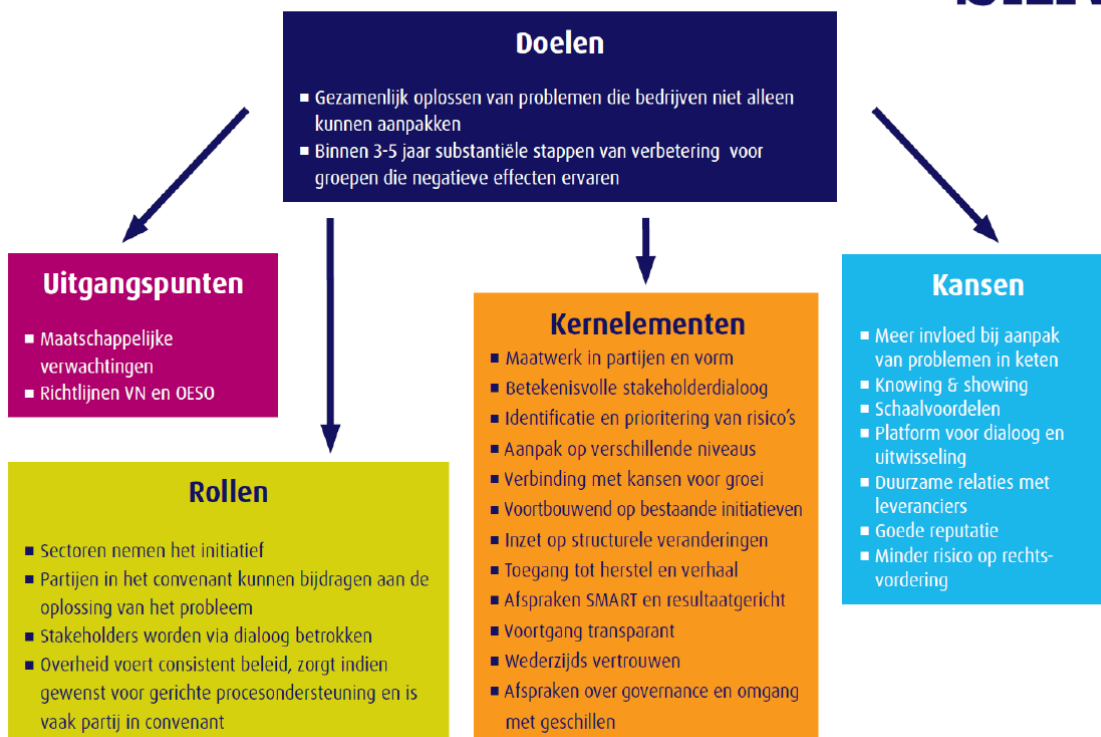
Bij wijze van introductie wordt een korte film getoond over onder meer aanleiding en doel van het op 4 juli jl. ondertekende IMVO-convenant Duurzame Kleding & Textiel. Voor meer informatie over dit convenant zij verwezen naar de website van de SER.

De link van de film:

<http://www.ser.nl/nl/actueel/nieuws/2010-2019/2016/20160704-convenant-duurzame-kleding-en-textiel.aspx>

Inleiding mevrouw Van Selm:

Mevrouw Van Selm verzorgt, ondersteund door een PowerPointpresentatie, een korte presentatie over de werkzaamheden van de SER op het terrein van IMVO.

IMVO-convenanten**SER**

www.ser.nl | advies IMVO-convenanten | publicatienummer 2014/04

De SER werkt al geruime tijd aan IMVO. De voorzitter refereerde aan het SER-advies uit 2014. De SER heeft zich echter ook al eerder met dit thema beziggehouden. In 2000 kwam het thema MVO in het SER-advies *De winst van waarden* aan de orde. In 2008 heeft de Raad een verklaring uitgegeven over IMVO. Omdat deze activiteiten zich steeds verder uitbreiden, leek het goed de raad hierover nader te informeren.

In de SER opereert nog steeds de vaste commissie IMVO, die een eigen werkprogramma volgt. Vandaag echter zal spreekster ingaan op de convenanten waaraan wordt gewerkt.

De film ging in op het convenant Duurzame Kleding & Textiel, waarbij uiteindelijk 75 partijen, waaronder 55 bedrijven, zich met hun handtekening hebben gecommitteerd aan de gemaakte afspraken. De 55 bedrijven vertegenwoordigen 65 merken in de markt. De bedrijven komen vanmiddag in de SER bijeen voor een zogeheten speeddatingsessie om hen te laten kennismaken met de ngo's en vakbonden, met wie ze het convenant mede hebben afgesloten en met wie ze verder gaan samenwerken.

Eén van de aanleidingen voor de convenantenaanpak is het instorten van het (acht verdiepingen tellende) gebouw Rana Plaza te Bangladesh op 24 april 2013 geweest, dat vooral textiel fabrieken bevatte, waarbij ruim 1100 mensen om het leven kwamen en meer dan 2000 mensen gewond raakten. In veel landen gaf dit aanleiding om na te denken over de aanpak van IMVO. Lang was deze aanpak door incidenten gedreven en bij veel partijen, ook in het huis van de SER, was er behoefte om te kijken naar een meer structurele aanpak. Ook het kabinet had die wens. Minister Ploumen en minister Kamp hebben een risicoanalyse laten uitvoeren naar de sectoren in het Nederlandse bedrijfsleven die een hoog risico hebben op problemen voor mens en milieu in hun keten. Zij hadden toen al de bedoeling om dit soort convenanten af te sluiten en vroegen de SER hierover advies.

De meerwaarde van de IMVO-convenanten is vooral het zoeken naar een gezamenlijke aanpak van problemen, die bedrijven niet alleen kunnen oplossen. Het gaat vaak om complexe zaken diep in de keten, terwijl er tegelijkertijd hoge verwachtingen leven in de maatschappij, bij de overheid en de politiek. De convenanten zijn gericht op het bieden van oplossingen voor complexe problemen in de keten die bedrijven niet alleen op kunnen lossen en het realiseren van substantiële stappen van verbetering voor groepen werknemers en lokale gemeenschappen in de keten die negatieve effecten kunnen ervaren en voor het milieu.

Aanvankelijk had de SER een rol op het gebied van kennisuitwisseling en advisering. Zo heeft de SER workshops voor sectoren georganiseerd, gericht op kennisuitwisseling. Vanuit de textielsector en bancaire sector kwam op een gegeven moment de vraag om de totstandkoming van convenanten te gaan faciliteren. Het dagelijks bestuur van de SER heeft ingestemd met een pilot om dit voor deze twee sectoren te doen. Inmiddels is het proces verder gekomen en is 4 juli jl., zoals bekend, het convenant Duurzame Kleding & Textiel ondertekend, terwijl het convenant van de bancaire sector zich in een eindfase bevindt. Ook vanuit andere sectoren is de SER gevraagd om de ontwikkeling van convenanten te ondersteunen. Zo lopen inmiddels convenanten in de voedingsmiddelensector, verzekeraars en natuursteensector en is een aantal andere convenanten in voorbereiding. Voor de komende drie jaar zijn hierover afspraken gemaakt met de ministeries van Buitenlandse Zaken en Economische Zaken.

Bij het convenant van de textielsector en de bancaire sector is de SER ook gevraagd om de implementatie van de convenanten te ondersteunen. Het gaat hier om echt ander werk: welke afspraken zijn er gemaakt en hoe kun je je gezamenlijke invloed aanwenden om resultaten te boeken op het gebied van kinderarbeid of vrijheid van vakbeweging in productielanden.

Vanwege de groei van de activiteiten van de SER is binnen het secretariaat tijdelijk een programmadirectie IMVO ingericht.

In 2017 zal de SER-commissie IMVO de aanpak gaan evalueren op in ieder geval het procesniveau: hoe heeft de aanpak sinds 2014 gewerkt, welke activiteiten vonden plaats en welke verbeteringen zijn wenselijk. De impact van alle convenanten zal dan nog niet bekend zijn.

Vragen en opmerkingen vanuit de raad en verdere gedachtewisseling:

Mevrouw *Baarsma* meent dat de SER door moet gaan met zijn goede werk op dit gebied. Het is een goede zaak dat alle betrokken partijen zich hiervoor inspannen en daarin worden ondersteund vanuit de SER.

De heer *Stevens* onderstreept het belang van de activiteiten op het gebied van IMVO. Hij noemt de presentatie van mevrouw Van Selm een mooi verhaal met mooie ambities. Wat zijn knelpunten die zij in de dagelijkse praktijk ervaart en kan de SER hierin behulpzaam zijn?

De heer *De Boer* laat weten dat ook werkgevers heel blij zijn met de convenanttrajecten, die immers een intrinsiek doel dienen omdat kinderarbeid in de wereld moet worden tegengaan en het milieu bescherming verdient. Zoals de vertegenwoordiger van één van de betrokken bedrijven stelde, is de rol van de consument heel belangrijk. De consument zou niet voor het goedkoopste T-shirt moeten kiezen, omdat voor de productie dan waarschijnlijk gebruik is gemaakt van kinderarbeid, maar zou bereid moeten zijn een wat duurder shirt te willen kopen. Hoe wordt de consument meegenomen in de trajecten? Werkgevers denken dat het Nederlandse bedrijfsleven zich met de convenant aanpak op IMVO-gebied positief kan onderscheiden met zijn producten en diensten en dat het in die zin de concurrentiepositie kan verbeteren. Voorwaarde daarvoor is dat de consumenten die inzet honoreren.

Mevrouw *Passchier* heeft vanwege haar vroegere lidmaatschap van de commissie IMVO, maar heeft ook vanwege de discussies binnen de ILO als het gaat om global supply chains betrokkenheid met dit belangrijke thema. Spanningsveld is steeds voor welke activiteiten kan worden volstaan met een vrijwillige aanpak en op welke punten verplichtingen noodzakelijk en gewenst zijn. Tot die vrijwillige aanpak behoren het goede voorbeeld van de commissie IMVO en de afgesloten en in voorbereiding zijnde convenanten. Die activiteiten vindt spreekster nuttig. Tegelijkertijd moeten we ons steeds afvragen welke acties nodig zijn naar de partijen die in hun eigen keten niet uit zichzelf actie ondernemen om 'aan de goede kant van de streep' uit te komen. De vakbeweging roept werkgevers en overheden op om daarvoor met elkaar oplossingen te vinden. In die zin is de vakbeweging een grote medestander op het gebied van het bevorderen van IMVO via convenantafspraken, maar blijft zij tegelijkertijd kritisch kijken naar de impact van de convenant aanpak.

Mevrouw *Van Selm* bevestigt dat een van zaken die heel belangrijk is om impact te realiseren de opschaling betreft. Begonnen wordt om vanuit de sector te bekijken wat hierover kan worden afgesproken in een convenant. Een convenant moet goed kunnen werken en alle partijen moeten er nog zin in hebben na twee jaar. Tegelijkertijd wordt ook wordt bekeken hoe kan worden aangesloten op andere initiatieven in Nederland en daarbuiten, vooral op EU-niveau. Hoe kunnen de netwerken van alle partijen die convenantafspraken maken optimaal worden ingezet om opschaling naar een ander niveau te realiseren? Uiteindelijk moet je natuurlijk veel meer massa hebben om hierin echt verschil te gaan maken. Daarin liggen ook de kansen. Enerzijds kan dit meer zichtbaarheid geven aan het Nederlandse bedrijfsleven, anderzijds draagt het bij aan een level playing field op IMVO-onderdelen.

Hierin ligt ook de uitdaging van de bindendheid van de aanpak. We hebben te maken met een internationale 'governance gap', waarbij er wel internationale afspraken en richtlijnen zijn, maar die in veel landen zeer gebrekkig worden nageleefd en gehandhaafd. Vervolgens rijst de vraag hoe je daardoorheen komt. In de gesprekken over de verschillende convenanten blijkt dat de ene sector al veel verdere is dan een andere sector.

Zo speelt IMVO al jaren in de textiel- en kledingindustrie. Aan de ramp bij Rana Plaza te Bangladesh zijn vele ongelukken voorafgegaan. In deze sector was er bereidheid om afspraken te maken die bedrijven daadwerkelijk binden. Onder meer zijn afspraken gemaakt over een uitgebreid geschillenmechanisme.

Voor andere sectoren is IMVO veel onbekender en is er een minder goed zicht op de risico's. Met deze sectoren vindt dan ook een ander gesprek plaats en wordt bekeken welke aanpak voor hen betekenisvol is, uiteraard met de uitdaging in het achterhoofd om ook daar echt impact te realiseren.

Geprobeerd wordt om de consumenten bij de aanpak te betrekken. De vraag wie de consument vertegenwoordigt blijft lastig. Zo zijn er gesprekken gevoerd met de Consumentenbond en andere organisaties, maar blijken zij IMVO niet per se als hun beleidsthema te zien. Consumenten zijn met andere woorden niet echt georganiseerd rond het thema duurzaamheid.

De communicatie naar onder meer consumenten is ook belangrijk. De convenanten willen daaraan zeker een bijdrage leveren. Deels echter willen bedrijven dat ook zelf doen. Omdat het om een ingewikkeld thema gaat waarop de consument niet altijd zit te wachten, moet ook heel goed worden bekeken wat moet worden gecommuniceerd. Een ander ingewikkeld aspect is dat bij het afsluiten van het convenant Duurzame Kleding & Textiel de vraag werd gesteld of dit een nieuwe 'witte lijst' van bedrijven was. Het antwoord hierop is ontkennend, omdat het wel bedrijven zijn die hard hun best zullen gaan doen maar er geen garanties kunnen worden gegeven dat de kleding en textiel in alle opzichten verantwoord is. Dat kan ook niet: in elke sector en in elke keten zijn er immers wel problemen. Vanuit deze context wordt gezocht naar mogelijkheden om consumenten zo goed mogelijk te informeren en te betrekken bij de aanpak. Vooral bedrijven zelf zullen daarin, samen met de andere convenantspartijen, de lead moeten nemen.

Hoewel er wel meer knelpunten zijn te benoemen, wil spreekster zich, mede omwille van de tijd, beperken tot het volgende. Bij alle convenanten wordt aangelopen tegen de rol van de overheid als het gaat om de problemen van (i) mededinging en duurzaamheid en (ii) duurzaam inkopen.

Op het eerste probleem heeft de SER in 2015 gereageerd met een consultatiedocument. Hierover bestaat echter nog steeds onduidelijkheid, omdat het Europeesrechtelijk vraagstuk ook niet zomaar vanuit Nederland kan worden opgelost.

Wat duurzaam inkopen betreft zou het spreekster een lief ding waard zijn wanneer daarvan op hoog niveau eindelijk eens serieus en geïntegreerd werk wordt gemaakt. Er wordt immers nagedacht over circulair inkopen, IMVO en social return voor mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt. Er zal goed moeten worden gekeken wat moet worden meegenomen bij duurzaam inkopen en hoe die afwegingen beter en eerder in het inkoopproces kunnen worden gemaakt.

Wie is bezig met het voorbereiden en uitvoeren van convenanten? Een aantal sectoren is hierin heel actief en stopt hierin veel tijd. In andere sectoren zou de inzet moeten worden verhoogd. Voor hen ligt er dus een uitnodiging om te kijken wat zij kunnen betekenen bij het bevorderen van IMVO.

Eerder heeft de raad namelijk ingezet op 10 convenanten in 2016. Dit is niet meer haalbaar. Het streven is echter wel gericht op de totstandkoming van die 10 convenanten in 2017.

De heer *Maessen* vindt de gegeven toelichting interessant. De spanning tussen de inleiding en nadere toelichting intrigeert hem. Waar mevrouw *Van Selm* in haar inleiding aangaf dat de consument uiteindelijk bereid moet zijn mee te gaan in de nieuwe aanpak, merkte zij later op dat consumenten niet echt zijn georganiseerd rond het thema IMVO. Hoe kan de 'organisatiegraad' op dit thema worden verhoogd?

Hoewel het denken hierover nog niet is afgerond, zou het volgens mevrouw *Van Selm* in de eerste plaats behulpzaam zijn wanneer de Consumentenbond of andere consumentenplatforms met een breed bereik dit thema serieus zouden oppakken. Er leven wel veel vragen bij consumenten op dit gebied, maar er is eigenlijk geen goede intermediair met een brede invalshoek. Er zijn veel kleine initiatieven.

In de tweede plaats zouden convenantspartijen bestaande initiatieven als Rank a Brand, die proberen bedrijven en merken te vergelijken op duurzaamheid, in een vroegtijdig

stadium bij het convenantproces kunnen betrekken om te kijken hoe een gezamenlijke slag kan worden gemaakt in de verbreding en in de goede communicatie van de complexe boodschap om er meer verschil in te kunnen maken.

De heer *Kuin* merkt op dat de vakbeweging meer dan 1 miljoen leden vertegenwoordigt, die ook consument zijn, en dat de vakbeweging die groep zou kunnen vertegenwoordigen. Er is sprake van parallelle belangen, omdat de 'race naar beneden' (door de prijsconcurrentie) die nu plaatsvindt niet alleen de belangen van werknemers in de productielanden schaadt maar ook die van werknemers en consumenten in Nederland.

De heer *Maat* noemt de initiatieven op het gebied van IMVO uitstekend en hij waardeert de inzet van minister Ploumen op dit terrein.

In de kleding is de kledingwinkel de etalage van inspanningen op het gebied van IMVO en bij voeding in hoge mate de supermarkten. Er ontstaan volgens spreker succesvolle formules, wanneer partijen in de hele keten afspraken tekenen. Dan betaalt de consument ook wel een hogere prijs. Hij vindt het echter mager dat de Consumentenbond zo gemakkelijk wegkomt met zijn opstelling. Vanuit de SER zou een stevige oproep aan de Consumentenbond moeten worden gedaan.

Waar het gaat om de vergelijking tussen vakbondsleden en consumenten merkt spreker op dat het helpt wanneer werknemersorganisaties naast werkgeversorganisaties gaan staan en de consumenten voorhouden dat er nu eenmaal een hogere prijs is verbonden aan duurzame producten en diensten en dat de vrijblijvendheid op dit gebied moet stoppen. Ook op dit punt zou de SER de rol van aanjager kunnen vervullen.

De heer *Kuin* vraagt zich af hoe effectief het is om consumenten aan te spreken. De vakbeweging verwacht op dit punt meer van marktregulering.

De heer *Verhagen* meent dat marktregulering het niet redt tegen een zeer goedkoop T-shirt van bijvoorbeeld Primark of de Lidl. Consumenten moeten gaan beseffen dat dergelijke goedkope kleding niet eerlijk en duurzaam geproduceerd kan zijn.

Wordt nu betoogd dat bedrijven zo goedkoop moeten produceren omdat de consument dit nu eenmaal wil, zo vraagt de heer *Kuin* zich af.

Mevrouw *Passchier* meent dat het altijd nuttig is om ook de consumenten aan te spreken. Zoals uit eerdere studies op het gebied van IMVO is gebleken, is het niet voldoende om de prijs te verhogen. Het is niet zo dat een veel hogere prijs automatisch terecht komt bij de werknemers in de productielanden. De keten kent nu eenmaal veel stappen en alle betrokken partijen zullen daarvoor verantwoordelijkheid moeten nemen. Dit is een lastige en ingewikkelde discussie. Zoals mevrouw Van Selm al heeft aangehaald, is sprake van een internationale governance cap. Ook de consument heeft hier een verantwoordelijkheid. Ook de Consumentenbond en de vakbondsleden die ook consument zijn, zouden hierop moeten worden aangesproken.

De heer *Stevens* sluit zich graag aan bij de inbreng van de heer *Maat* dat de SER de Consumentenbond zou moeten oproepen zijn verantwoordelijkheid te nemen op het gebied van IMVO. Hij stelt dan ook voor om te proberen het gesprek met de Consumentenbond nieuw leven in te blazen en hen voor te houden dat de SER hun medewerking zeer zou toejuichen. Van de Consumentenbond mag namelijk een bredere en diepere blik worden verwacht dan alleen de prijs/kwaliteitsverhouding van producten en diensten.

De *voorzitter* stelt vast dat dit een heldere oproep is.

Op een aantal punten zal het gesprek, ook met elkaar in de commissie IMVO, moeten worden voortgezet.

De discussie leert verder dat het niet alleen belangrijk is dat de aan de SER verbonden organisaties in gesprek blijven, maar ook dat er een maatschappelijk debat over IMVO wordt gevoerd.

In dat verband een hoopgevend signaal. Op de dag dat het convenant Duurzame Kleding & Textiel werd getekend, kwam spreekster laat thuis en keek haar dochter naar RTL Boulevard. Hoopgevend was dat in dit programma informatie werd gegeven over het convenant en dat er een debat ontstond over het belang ervan vanwege de problemen achter dat goedkope T-shirt.

Ongetwijfeld wordt het debat over IMVO vervolgd. Namens de raad wenst spreekster mevrouw Van Selm en haar team succes bij de verdere werkzaamheden.

De raadsleden vallen haar hierin met applaus bij.

6. Bespreking van het ontwerp voor een verkennend advies over *Mens & Technologie: samen aan het werk (robotisering)* (R/2807)

De *voorzitter* stelt het voorliggende ontwerp verkennend advies aan de orde.

De raad heeft in zijn vergadering van 20 november 2015 in het kader van de verlevendiging van de raadsvergaderingen in het begin van dit adviestraject van gedachten heeft gewisseld over dit thema. De gemaakte opmerkingen zijn meegenomen door de commissie van voorbereiding en het secretariaat.

Mede omwille van een goede landing van het ontwerpadvies in de achterbannen is ervoor gekozen om vandaag ook de ontwerpversie in de raad te bespreken die aan de achterbannen wordt voorgelegd. Een praktische reden was dat de oktobervergadering een volle agenda heeft en dat er vandaag meer tijd beschikbaar is voor een inhoudelijke gedachtewisseling. In verband daarmee zou het ook jammer zijn geweest om de vergadering van vandaag niet door te laten gaan. Het streven is erop gericht om het op basis van de achterbanbesprekingen door de commissie vastgestelde ontwerpadvies te agenderen voor raadsvergadering van oktober a.s.

Later in de bespreking zal kort worden gereflecteerd op de eerder door de raad meegegeven opmerkingen en zal de raadsleden worden gevraagd welke opvattingen zij nu hebben, zodat ook de ontwikkeling in het denken duidelijk wordt.

Zoals bekend, is de invloed van nieuwe technologie c.q. digitalisering op de arbeidsmarkt nog ongewis. Tot nu toe hebben technologische ontwikkelingen uiteindelijk tot meer maar wel ander werk geleid. De grote vraag is of dit weer zal gaan gebeuren, dan wel dat nader beleid nodig is omdat bepaalde groepen buiten de boot gaan vallen.

Toelichting op het ontwerp verkennend advies door mevrouw Hamer:

Normaal gesproken, geeft de voorzitter van de commissie van voorbereiding een korte toelichting op een ontwerpadvies. De heer Van der Veen is echter wegens tragische familieomstandigheden verhinderd. Daarom verzorgt mevrouw Hamer een korte introductie.

Spreekster licht toe dat de adviesaanvraag dateert van september 2015. Er is lange tijd en intensief aan het advies gewerkt en gelet op alle vragen die er nog zijn, ook in relatie tot andere adviestrajecten als Werken leven in de toekomst, Leren in de toekomst en Loondoorbetaling bij ziekte (werkloosheid onder ouderen), had de voorbereiding gemakkelijk nog een jaar kunnen duren. Om die reden is in paragraaf 5.9.3 een werkagenda voor de SER aan het concept verkennend advies toegevoegd, waarin wordt aangegeven hoe het onderhavige adviestraject zijn vervolg krijgt en waarin de samenhang tussen verschillende trajecten wordt geschetst.

Digitalisering biedt veel kansen, die voor de ontwikkeling van de economie en de arbeidsmarkt van buitengewoon belang zijn. Nederland kan het zich niet permitteren om die kansen te missen. Meer dan ooit geldt, dat het niet vanzelf zal gaan. Het risico dat groepen buiten de boot gaan vallen is erg groot en ook daarvoor voelt de SER zich verantwoordelijk.

Eén voorbeeld daarvan is dat Nederland 30 jaar geleden ca. 1 miljoen laaggeletterden kende, vandaag de dag zijn dat ca. 2,5 miljoen mensen. 2,5 miljoen mensen die nu al problemen hebben om mee te komen in de samenleving. Wanneer hierop geen intensief beleid wordt gezet, zullen de aantallen alleen maar toenemen.

Ook zegt dit aspect iets van de vraag welke kansen mensen op de arbeidsmarkt zullen hebben. Daarbij gaat het om laag- en hoogopgeleiden maar ook uitdrukkelijk om middelbaar opgeleiden.

Het concept verkennend advies beoogt daarom vooral een gezamenlijke analyse te bieden en een werkagenda voor het te voeren middellange termijn te geven. In de verkenning wordt ook aandacht besteed aan bestaande, urgente problemen, waarbij het niet alleen om laaggeletterdheid gaat maar ook om problemen in een aantal sectoren.

Bij de bespreking in het begin van het adviestraject in de raadsvergadering van 20 november 2015 heeft onder meer een digitale peiling plaatsgevonden over de vraag wat volgens de raadsleden de voornaamste uitdagingen voor dit adviestraject zijn (ofwel wat moet de commissie meenemen). Spreekster memoreert dat het belangrijkste antwoord was dat een goede balans moet worden gezocht tussen kansen en bedreigingen. Voor de commissie was dit inderdaad het grootste vraagstuk. Verder gaven de raadsleden de volgende opmerkingen mee:

- lever een concrete aanpak voor een leven lang leren
- kijk naar de kwetsbare groepen
- kijk goed naar het verschil tussen ouderen en jongeren
- laat je niet door angst leiden
- probeer niet in de toekomst te kijken maar loop met die toekomst mee
- benut innovaties
- probeer concrete aanbevelingen te doen.

Spreekster weet niet zeker of de commissie aan al deze suggesties recht heeft gedaan. In hun inleidingen zullen de volgende sprekers daarop ongetwijfeld ingaan.

Inleiding Van Dijk (werknemers):

De heer *Van Dijk* meent dat alle genoemde opmerkingen terugkomen of worden geraakt in het voorliggende verkennende advies.

Vooraf merkt hij op dat de snelheid van digitale ontwikkelingen nauwelijks is te bevatten. Dat geldt ook voor het onderzoek op dit terrein. Waar de commissie nog onderzoek op bepaalde aspecten mistte, is vorige week bijvoorbeeld door Deloitte een onderzoek gepubliceerd. Omdat allerlei onderzoeken nog bezig zijn, is moeilijk te bepalen welke invloed digitalisering heeft op werk, op de combineerbaarheid van werk en privé en op de vormgeving van bedrijven. De commissie besloot om die reden in een verkenning een gezamenlijke analyse op te stellen, in het besef dat deze nog niet af is omdat de ontwikkelingen doorgaan. Partijen in de SER vonden elkaar daarom al snel in de opvatting dat, hoe de ontwikkelingen ook zullen gaan, zij moeten uitstralen dat zij de kansen en uitdagingen aan kunnen, onder bepaalde voorwaarden en acties. Zoals ook de voorzitter al stelde, staan partijen in de SER positief tegenover de technologische ontwikkelingen/digitalisering, maar wel in het besef dat het niet vanzelf gaat en dat het niet vanzelf goed gaat.

Bij wijze van anekdote stelt hij dat de nieuwste technologie op 9-jarige leeftijd een mobiele huistelefoon was. Op 18-jarige leeftijd kreeg hij een 'koelkast' van een mobiele telefoon. De wereld van zijn zoon van 9 is zoveel groter. Via internet is hij precies op de

hoogte van allerlei ontwikkelingen in het voetbal. Zijn manier van leren is heel anders. Dat geldt ook voor zijn communicatie: wanneer spreker niet reageert op een telefoontje van hem, krijgt hij een appje en vervolgens een mailtje. Deze ontwikkelingen leiden ook tot veranderingen in het onderwijs. Ook zal de digitalisering het vervolgonderwijs en de arbeidsmarkt over 10 jaar veranderen. Wat er precies gaat gebeuren en welke veranderingen zich precies zullen voordoen, is onbekend. Wel is duidelijk dat de ontwikkelingen zich ongelooflijk snel voltrekken.

Vervolgens gaat spreker over tot zijn inleiding:

Digitalisering moet de arbeids- en levenskwaliteit ten goede komen. Dat is ons belangrijkste uitgangspunt. Neem zo'n 250 jaar geleden de industriële revolutie. Voor een groot deel gaf dit voor de toen nog werkende bevolking absoluut geen verlichting. Toentertijd waren er nog mensonterende omstandigheden in fabrieken. Mannen, vrouwen en kinderen werkten in fabrieken en ondanks stijgende productiviteit kregen ze een fooi voor het werk wat ze deden. Het duurde vele tientallen jaren en het kostte veel strijd om de arbeid op een menswaardige manier voor elkaar te krijgen. We zitten nu in een heel ander tijdsgewricht. We hebben arbeidswetten, sociale zekerheid en meer welvaart. Maar, zoals de voorzitter zojuist opmerkte en in de afgelopen dagen in de politiek naar voren kwam, we leven ook in een onzekere tijd. We zien onbehagen en onrust in de samenleving. We zien toenemende flexibilisering. We zien een toename van slechte banen en onze sociale zekerheid staat onder druk. We zien dat er steeds meer verschillen in de samenleving komen en dat er een tweedeling aan het ontstaan is.

Als we dan nu naar digitalisering kijken, laten we dan eerst de markt zijn werk doen om vervolgens te redden wat er te redden valt? Gaan we eerst digitaliseren en dan humaniseren? Of kunnen we leren uit de lessen van het verleden en het meteen goed doen? In deze verkenning kiezen we duidelijk voor het laatste. Niet alle technologische veranderingen dragen bij aan welvaart. Alleen als ze verbonden zijn met sociale innovatie.

Een aantal ervaringen van onze leden om te laten zien dat robotisering iets is wat nu al grote impact heeft op werkenden en ondernemers, zowel in positieve als in negatieve zin.

Neem de distributiecentra, waar Nederlandse robots het werk van magazijnmedewerkers overnemen. Kansen voor die Nederlandse ondernemer en nieuwe werkgelegenheid in het onderhoud van robots. Maar het betekent ook dat het werk van de huidige magazijnmedewerkers verdwijnt en dat er nog maar een paar mensen plastic mogen wegsnijden van grote machines.

Of neem het effect van de nieuwe buscabines op chauffeurs. Techniek maakt het mogelijk om via groene lampjes snel inzichtelijk te maken hoe zuinig iemand rijdt en of de bus nog wel op tijd is. Goed voor de passagiers. Goed voor het milieu. Maar probeer die beide lampjes maar eens op groen te houden: dus zuinig rijden en op tijd zijn. Dat is bijna onmogelijk, met als gevolg dat mensen gestrest in de pauzeruimte zitten.

Digitalisering biedt ongelooflijk veel nieuwe mogelijkheden, maar we moeten het blijven verbinden met gewoon goed werk. We moeten ervoor zorgen dat er echte werkgelegenheid van komt. We moeten meer aandacht besteden aan scholing en ontwikkelingsmogelijkheden. We moeten meer aandacht besteden aan de gezondheidsaspecten van digitalisering; want 24 uur beschikbaar, is niet gezond. Meer aandacht voor de arbeidsvoorwaarden en de sociale zekerheid en het draagvlak daarvoor. En ten slotte, medezeggenschap en zeggenschap in de bedrijven over de invoering van nieuwe technieken en de gevolgen ervan voor medewerkers.

Daarom moeten we niet wachten. We moeten nu al aan de slag. Want ondanks dat we niet weten hoe snel de veranderingen zullen gaan, weten we wel dat het iedereen zal raken. Werkenden en werkgevers. Jong en oud, hoog- en laagopgeleid.

We zien nu al dat digitalisering leidt tot werkloosheid en veranderingen in werk. Denk aan de duizenden mensen die werkloos raken in de detailhandel, in het transport en de overslag en in de bankensector. Vorige week was spreker bij FNV Finance en vernam daar dat ABN-AMRO in no time van 30.000 werknemers naar nu 12.000 is gedaald. We moeten heel snel zicht krijgen op waar nieuwe werkgelegenheid ontstaat of kan ontstaan, zodat mensen daarnaartoe begeleid kunnen worden. Om ervoor te zorgen dat mensen niet buiten de boot vallen, moeten we nu al met een aantal punten aan de slag:

- We moeten praten over de mogelijkheden van het herverdelen van werk.
- We moeten veel aandacht besteden aan en ook maatregelen nemen om het draagvlak onder onze voorzieningen en sociale zekerheid te behouden.
- En we moeten de winsten verdelen van digitalisering, zodat iedereen kan profiteren.

Vandaag is het begin van dat debat. De komende weken zullen wij met onze leden en de sectoren het gesprek aangaan over de bevindingen van deze verkenningen over de werkagenda. Maar dat is pas het begin.

Tegelijkertijd zullen we ook aan de slag gaan om in de sectoren het debat aan te gaan over wat mensen nu al merken van nieuwe technologieën. Welke mogelijkheden ze zien om hun werk leuker of lichter te maken. Maar ook om te zoeken naar oplossingen voor de bedreigingen die ze zien. Hun ervaringen en oplossingen zullen we weer gebruiken voor het debat dat we de komende tijd in SER-verband gaan voeren. Want adviezen van de SER moeten antwoord bieden op de vragen waar werkenden en ondernemers mee zitten.

Spreker eindigt zijn inleiding met een quote van Stephen Hawking:

“Als machines alles kunnen produceren wat we nodig hebben, hangt het resultaat af van hoe de producten worden verdeeld. Wordt technologie het gemeenschappelijke erfgoed van de mens of speelbal van private belangen?”.

Vaak wordt gezegd dat het secretariaat van de SER geweldig werk levert. Dat is echt zo. Misschien hebben we ze van onze kant af en toe getergd in het proces. Ze zijn heel rustig gebleven. Namens de vakbeweging bedankt hij het secretariaat voor het verrichte werk en voor de mooie verkenning die er ligt.

De raadsleden geven met applaus blijk van hun waardering.

Inleiding Van Praag (kroonleden):

Mevrouw *Van Praag* stelt vast dat deze verkenning grote delen van de werkelijkheid bij elkaar brengt. Zoals de voorzitter al aanhaalde, zijn vele thema's van de SER hierin nauw verweven. Geen wonder, want digitalisering raakt de wortels van de samenleving en heeft grote economische en sociale consequenties.

“Als ik naar mijn eigen, overigens zeer geprivilegieerde leven kijk: ik woon en werk in twee landen. Ik help mijn kinderen in Amsterdam met huiswerk via Skype terwijl ik in Kopenhagen ben. Daar doe ik midden in de nacht mijn boodschappen bij een Nederlandse grootgrutter, die dan in Amsterdam worden bezorgd. Ik werk met mensen over de hele wereld. Bijna dagelijks heb ik vergaderingen waarbij elke deelnemer in een ander land met laptop of mobiel zit. In een minicomputer heb ik al mijn mappen. En het analyseren van big data, opgehaald via netwerken en sociale media, gebeurt hiermee echt in een handomdraai. Kortom, digitale technologie helpt mij om werk en privé in twee landen te combineren. Ik geef ook eerlijk toe dat digitale vernieuwing me soms

irriteert. Al die nieuwe dingen leren kost steeds meer moeite. Ik ben niet laaggeletterd, maar ik word wel een dagje ouder.

Terug naar de verkenning. Of eigenlijk het concept van de verkenning. Ik beperk me tot enkele kanttekeningen en opmerkingen bij deze doorwrochte en boeiende verkenning. Maar eerst nog even dit. De meeste mensen die in hun privé-omgeving vertellen dat we hard gewerkt hebben aan een verkenning en werkagenda over digitalisering, horen iets van: Kun je daar nog iets nieuws over schrijven dan? Er zijn toch talrijke rapporten, studies, conferenties en congressen gewijd aan gevolgen van digitalisering? Er is toch zelfs al een deel van het woordenboek opgevuld met kreten als internet of things, cybercrime, smart, app, pretotyping, agilit en lean startup? Wat is tegen die achtergrond het belang van dit stuk? Ik zie een aantal grote punten.

Voor u ligt een goed onderbouwde analyse. En zeer belangrijk: een gezamenlijke analyse van de SER-geledingen. Een analyse die kijkt naar de gevolgen van de 'digitaliseringstrein' voor onze arbeidsmarkt en de werkgelegenheid, voor organisaties en werkenden, en ook voor ondernemerschap en competenties. De analyse wijst kansen en zorgen aan.

Digitalisering biedt onder andere kansen aan bestaande en zeker ook aan nieuwe organisaties, start ups en platforms. Er zijn kansen voor ondernemerschap en innovatie, voor nieuwe producten en diensten, voor consumenten dus. Er zijn kansen voor de aanpak van maatschappelijke uitdagingen, bijvoorbeeld circulaire economie en toegankelijke en betaalbare gezondheidszorg. Kortom, een grote bijdrage aan onze maatschappelijke welvaart.

De zorgen. De heer Van Dijk heeft er al een aantal genoemd. Onzekerheid ontstaat over werk en inkomen omdat er banen en taken verdwijnen. Kijk bijvoorbeeld naar ABN-AMRO en de Rabobank, of naar de omvallende winkelstraten door internetshoppen. Of, zoals vanochtend in de krant stond, supermarkten die hun leven niet langer zeker zijn. Lang niet iedereen die daar werkt, beschikt over de gevraagde vaardigheden in een wereld die zo snel verandert. Om van baan naar baan te kunnen opschuiven. Er lijkt een onderscheid te ontstaan tussen mensen die profiteren van de ontwikkelingen, vooral mensen met een hoge opleiding, en mensen die er nadelige effecten van ondervinden, vooral mensen met een middelbare of lage opleiding. Dit onderscheid draagt bij aan de zorgen over een tweedeling. Hiervoor was ook aandacht in de recente Troonrede en in het debat naar aanleiding van Prinsjesdag. En de vader van Rutte, zo hoorden we gisteren, had de negatieve gevolgen van robotisering voor de arbeidsmarkt al in de jaren '80 voorzien.

Wat mij opvalt aan onze analyse is dat die niet lijdt onder een raar soort denkfout die vaak gemaakt wordt bij de bespreking van digitalisering en wat dat betekent voor de balans tussen economische kansen en sociale zorgen. Die balans komt vaak aan de orde bij thema's die we aan deze tafel bespreken. Voorbeelden zijn eigen bijdragen in de zorg, progressiviteit van belastingen, of de hoogte van het minimumloon. Bij de meeste van die andere thema's hebben we het over een instrument dat we zelf kunnen vormgeven als samenleving. Waarbij we dus een keuze kunnen maken welk gewicht we hechten aan economische en sociale aspecten. Maar hier bespreken we geen instrument. Dat denken mensen misschien soms. Maar digitalisering is geen keuze. Het is een razendsnelle ontwikkeling waarmee we allemaal te maken hebben. Een ontwikkeling die, mits we de trein niet missen en gezond beleid maken, juist zowel economische als sociale voordelen biedt. Zoals duidelijk uit het voorliggende rapport blijkt, gaat het debat er dus over hoe we omgaan met deze trein, hoe we er op alle fronten juist zoveel mogelijk, met zijn allen, van kunnen profiteren.

De SER legt met de analyse een basis voor een nuchter te voeren debat en voor beleid. Hiervoor heb je ook een normatief kader nodig. Daartoe bevat de verkenning gedeelde uitgangspunten. De SER streeft naar een inclusieve arbeidsmarkt, waarbij iedereen de kans moet krijgen om mee toe doen, dus ook in de digitale economie. De verkenning laat zien dat:

- Het niet vanzelf zal gaan om iedereen van de digitalisering te laten profiteren.
- Het nodig is om te komen tot een gezamenlijke aanpak waarin in elk geval de overheid, werkgevers- en werknemersorganisaties en onderwijsinstellingen meedoen.
- Met ook de betrokkenheid en medezeggenschap van werknemers in een vroegtijdig stadium bij de implementatie van nieuwe technologieën (sociale innovatie).

En dat brengt me bij mijn laatste inhoudelijke punt.

Met deze verkenning committeert de SER zich, want de verkenning bevat ook een werkagenda. Een werkagenda van en voor de SER over vraagstukken waarop de komende jaren beleid ontwikkeld wordt. Beleid om de arbeidsmarkt en de daaraan gekoppelde instituties klaar te maken voor de toekomst. Het komt nu erop aan dit commitment waar te maken."

Afrondend bedankt zij de commissie en het secretariaat voor een waardevol rapport, vanwege zijn analyse, visie en commitment. Daarmee bevat het volgens spreekster een vertrouwenwekkend antwoord op de vraag: hoe kan het beste gereageerd en geanticipeerd worden op digitalisering?

"Het stuk is gedragen door de drie SER-geledingen. De bijdrage van kroonleden ligt, zoals vaak, vooral bij de analyse, en hopelijk ook wel bij het komen tot een gedeelde visie. Kroonleden zullen graag hun bijdrage leveren aan het uitwerken van de thema's die op de werkagenda staan.

Een laatste opmerking. Denk eraan, dat wij als raad deze keer nog invloed kunnen hebben op de verdere uitwerking van deze concept verkenning in de komende maand, ook rekening houdend met de uitkomsten van de komende raadpleging van achterbannen. Van het secretariaat heeft zij begrepen dat dit een novum in SER-verband is, na bespreking alhier. Dus, niet spinnend achteroverleunen vandaag, niet mauwen, maar mouwen opstropen!".

De raadsleden geven met applaus blijk van hun waardering.

Inleiding Verhagen (werkgevers):

De heer Verhagen constateert dat het onderwerp digitalisering emoties kan oproepen. Dit blijkt al uit het feit dat het een conceptverkenning is — waaraan al een jaar is gewerkt en waaraan volgens de voorzitter nog wel een jaar had kunnen worden gewerkt — die aan de achterbannen wordt voorgelegd. Die emoties hebben niet zozeer te maken met de vraag of je voor- of tegenstander bent van digitalisering, omdat, zoals eerdere sprekers al hebben aangehaald, digitalisering een feit is en een ontwikkeling die zich doorzet. Veel meer gaat het om de vraag hoe met die ontwikkelingen moet worden omgegaan.

Het debat over de invloed van technologische ontwikkelingen op de arbeidsmarkt is van alledag. Van nu en van oudsher. Zo verwachtte Joop den Uyl eind jaren zeventig hel en verdoemenis wegens toenemende werkloosheid door de komst van chips. We hebben ook gezien dat een bedrijf als ASML de kans heeft gegrepen om extra werkgelegenheid in Nederland te creëren. Anderzijds spraken talloze economen en politici aan het begin van dit millennium over een 'nieuwe economie' door de opkomst van ICT; economische groei zou vanzelf gaan en er zou nooit meer een economische crisis komen.

Deze laatste visie en de visie van Den Uyl zijn achterhaald door de tijd. Chiptechnologie is een drager geweest van vele innovaties en van welvaart. Door de internetbubbel en de financieel economische crises hebben we gezien dat crises enorme diepe impact kan hebben met enorme consequenties en hoge werkloosheid. Ellende voor tal van werknemers en bedrijven.

We moeten omgaan met veranderingen. Als we dat niet doen, zullen de consequenties negatief zijn. De conceptverkenning van de SER bevat in dit verband een realistische visie. Geconstateerd wordt dat digitalisering inderdaad een vierde industriële revolutie met zich zal brengen en forse gevolgen zal hebben voor de arbeidsmarkt. Digitalisering zal zeker niet automatisch leiden tot meer werkgelegenheid. Er zijn wel kansen maar we zullen er wat voor moeten gaan doen. In plaats van te wachten op wat komen gaat, zal moeten worden bekeken hoe kan worden ingespeeld op de kansen die nieuwe technologie biedt.

De digitale revolutie:

Het voorbeeld van ASML maakt ook duidelijk dat we de ambitie moeten hebben om een koploper te zijn op dit terrein. Nederland heeft een sterke uitgangspositie voor de digitale transitie. We hebben een goede digitale infrastructuur, het onderzoek is state of the art, we hebben goede toegang tot internet, al kan de toegang tot wifi nog wel worden verbeterd. In een arm land als Laos is op iedere hoek van de straat gratis internet beschikbaar. We moeten niet denken dat er al zijn, maar we kunnen wel gebruik maken van onze goede uitgangspositie. We zullen meer moeten doen om het potentieel aan kansen waar te maken. En nogmaals, we moeten ook koploper willen zijn. We moeten de transitie ook op een verantwoorde wijze kunnen maken. Want een revolutie zonder grote gevolgen, bestaat natuurlijk niet. En dat geldt ook voor de arbeidsmarkt.

De arbeidsmarkt:

Iedere industriële revolutie kent een debat over verlies aan banen door nieuwe technologie. Als historicus put spreker geregeld uit het verleden: de paardenvijg-opruimers in Parijs staakten vanwege de komst van de auto. Natuurlijk zullen er banen verdwijnen. We moeten er alles aan doen om de werkgelegenheid door nieuwe technologie niet te laten afnemen. Nieuwe technologie creëert nieuwe banen en de werkgelegenheid zal waarschijnlijk per saldo stijgen.

Dit neemt niet weg dat de samenstelling van de werkgelegenheid enorm zal veranderen. In de analyse komt dit duidelijk naar voren. Ook vroeger zagen we dat al. In bijvoorbeeld de landbouw was sprake van een afname van de werkgelegenheid door de mechanisering, gepaard gaande met een toename van de werkgelegenheid in andere sectoren. Er verdwijnen banen, maar er komen ook nieuwe taken, functies en beroepen bij. Daarvoor zijn niet meteen de juiste mensen beschikbaar zijn. Mensen die hun baan verliezen, zijn niet automatisch inzetbaar in die nieuwe functies. Economen noemen dat frictiewerkloosheid, een enigszins wrange term, omdat het betekent dat er groepen buitenspel komen te staan. Daarvoor zullen we aandacht moeten hebben en daar zullen we wat mee moeten doen. Want alleen dan kan de transitie soepel verlopen.

Vraagstukken:

Deze ontwikkelingen vragen om een fundamentele kijk op het arbeidsmarktbeleid en het sociale stelsel. Het zal voor werkenden normaler worden om in hun loopbaan verschillende banen, functies en taken uit te voeren, waarvoor verschillende competenties en vaardigheden nodig zijn. Een leven lang leren in de zin van bij-, her- en omscholing is van essentieel belang voor de inzetbaarheid op de arbeidsmarkt. Tegelijkertijd zal het inzetten op mogelijkheden voor nieuwe banen leiden tot nieuwe werkgelegenheid. Dat wordt niet bereikt door een krampachtig vasthouden aan het in stand houden van banen uit het verleden. Zo bleef een stoker in het VK in het verleden op de locomotief werkzaam, terwijl er geen kolen meer werden gestookt. Twee soldaten

bleven in de Eerste Wereldoorlog naast een kanon staan alsof zij paarden in toom moesten houden, terwijl er al geen gebruik meer werd gemaakt van paarden. Het is dus essentieel om in te spelen op het ontsluiten van nieuwe werkgelegenheid. Die kansen zijn er onder andere op de markt van persoonlijke dienstverlening, waarbij door gebruikmaking van platformtechnologie een grotere transparantie ontstaat en vraag en aanbod beter kunnen worden gematcht. In de markt voor persoonlijke dienstverlening liggen er met name ook kansen voor laagopgeleiden.

Afrondend:

Veel mensen maken zich momenteel zorgen over hun werk en over hun inkomensperspectieven. Uit de discussie in het publieke domein kwamen die zorgen naar voren. Mensen blijken er niet op te vertrouwen dat hun kinderen het beter zullen hebben dan zij. Dat gebrek aan vertrouwen en perspectief leidt gemakkelijk tot maatschappelijke desoriëntatie en verzet tegen vernieuwing en verandering. Wij moeten met elkaar de ambitie hebben om een welvarender en inclusief Nederland te gaan realiseren. Werkgevers menen dat dat perspectief er is voor ons land en dat een inclusieve arbeidsmarkt met kansen voor iedereen mogelijk is.

Om die reden heeft VNO-NCW MKB-Nederland het NL Next Level programma ontwikkeld, ook om te investeren in de maatschappelijke en economische transitie, wat de basis is voor duurzame economische groei en vervolgens de voorwaarde voor een inclusieve arbeidsmarkt. Aanstaaende maandag zullen we het Next Level programma *De digitale kwantsprong* presenteren dat hierop inspeelt. Kern is ervoor te zorgen om koploper te worden in deze nieuwe revolutie zodat we er ook de vruchten van plukken en niet alleen met de nadelen worden geconfronteerd. Dat zal ook de inbreng zijn in het verdere debat over deze conceptverkenning, die door de SER wordt aangekondigd. Ook spreker bedankt de voorzitter van de commissie van voorbereiding en het secretariaat voor het vele verrichte werk, dat een goede start biedt voor de discussie met zijn achterban en hopelijk zal leiden tot een eensluidend advies in oktober a.s.

De raadsleden geven met applaus blijk van hun waardering.

Korte film over École 42:

De *voorzitter* memoreert dat in de verschillende inleidingen ook aandacht is gevraagd voor de vraag op welke wijze alle mensen — of ze nu hoog-, midden- of laagopgeleid of jong of oud zijn — betrokken moeten worden gehouden bij de veranderingen ten gevolge van de nieuwe industriële revolutie. Onder meer speelt onderwijs en scholing hier een belangrijke rol.

In dit verband licht spreekster toe samen met het secretariaat onlangs een werkbezoek aan *B Amsterdam* te hebben gebracht. In dit bedrijfsverzamelgebouw van start ups zijn veel jonge, hoogopgeleide mensen bezig met scholing en duurzame projecten. Op de vraag van de voorzitter of er ook mbo'ers betrokken zijn bij deze activiteiten, werd aanvankelijk betoogd dat zij onvoldoende vooropleiding hadden en te weinig ondernemend waren. De discussie hierover werd afgesloten met de afspraak dat B Amsterdam zou nadenken over de vraag hoe mbo'ers en mbo-opleidingen bij hun initiatieven konden worden betrokken en dat het gesprek hierover zou worden voortgezet, uiteraard met betrokkenheid van mensen uit het mbo.

Een ander inspirerend initiatief is *École 42*, waarover bij wijze van intermezzo een korte film wordt getoond: <https://www.youtube.com/watch?v=RfUI8wRWeHc>

In deze video vertelt medeoprichter en directeur Kwame Yangnane over 'zijn' initiatief: *École 42*. Deze school in Parijs biedt jongeren met en zonder afgeronde vooropleiding op elk niveau de kans om gratis te leren programmeren en zo gemakkelijk aan het werk komen. De school is 24 uur per dag open, 7 dagen per week. De school richt zich op 18-

30 jarigen; daarnaast is er een project voor werkzoekende 50 plussers. Dit laat zien hoe basisvaardigheden zich ontwikkelen en hoe belangrijk digivaardigheden als programmeren is voor werk van de toekomst. Blijven leren wordt steeds belangrijker zeker in een digitale, snel veranderende wereld.

Meer informatie over École 42 kan worden gevonden op de website: <http://www.42.fr/>

In de lijn van École 42 wijst de *voorzitter* erop dat de verkenning wil uitstralen dat "Nederland, the place to be" is. Een tweede overeenkomst is dat nieuwe technologie en digitalisering voor en met iedereen moet zijn.

Digitale peiling, eerste vraag: Bent u positiever of negatiever over de effecten voor de arbeidsmarkt dan aan het begin van het adviestraject Ofwel: neemt het aantal banen toe of af?

De peiling heeft het volgende resultaat: positief 52 procent, negatief 16 procent en neutraal 31 procent. Dit komt grosso modo overeen met de stemming in de raadsvergadering van november 2015. Hierin was 51 procent positief, 14 procent negatief. 30 procent zag een afname van het aantal banen maar een toename van vrije tijd en zag 5 procent het anders.

Digitale peiling, tweede vraag en nadere besprekingen opvattingen leden raad: In welke sectoren denkt u dat de grootste risico's liggen?:

Vaak genoemd worden: financiële dienstverlening/ zakelijke dienstverlening/administratie/overheid, vervoer/transport/logistiek maar ook de industrie/maakindustrie.

De *voorzitter* vraagt hoe de dienstverlening zou moeten reageren op deze risico's.

De heer *Van Dijk* put voor zijn antwoord op de al aangehaalde bijeenkomst van FNV Finance. Waar de neiging bestaat naar de korte termijn (1-2 jaar) te kijken en het accent te leggen op cao's en sociaal plannen, werd aangegeven dat juist naar de langere termijn zou moeten worden gekeken. Enerzijds verdwijnt er in de bankensector werk, onder meer vanwege de ontwikkelingen met online bankieren waardoor er minder baliemedewerkers nodig zijn. Anderzijds zijn er weer nieuwe mensen nodig voor de ICT en expertise diensten. Er wordt van veel mensen afscheid genomen, maar tegelijkertijd worden veel ICT'ers en andere experts extern ingehuurd. In die situatie zou het gewenst zijn om op strategisch niveau naar de behoeften op langere termijn te kijken, zodat medewerkers ook naar toekomstige, nieuwe banen kunnen worden geleid.

De heer *Weurding* merkt vooraf op dat de conceptverkenning een goede basis biedt, maar dat wellicht nog wel een slag kan worden gemaakt als het gaat om de impact van ontwikkelingen. In dit verband valt te denken aan scenario's, met name voor de maatschappelijke kant.

Kwetsbaar, in termen van kansen op de arbeidsmarkt, zijn financiële en economisch-administratieve opleidingen in het mbo. Ook dit verdient volgens spreker meer aandacht.

De verwachting is dat de digitalisering een grote impact zal hebben in de financiële sector. De ontwikkelingen in de bankensector lijken zich sneller te vertrekken dan die in zijn eigen sector, de verzekeringssector. Het thema transitie staat in deze sectoren zeker op de kaart. Voor een deel zijn voor die transitie nieuwe mensen nodig. Er wordt ook veel energie gestoken in de ontwikkeling van bestaande werknemers om waar mogelijk doorstroom te bevorderen en eventueel voor uitstroom naar ander werk. Zoals de heer Van Dijk al aangaf, heeft de financiële sector samen met de vakbeweging een plan voor de middellange termijn voor de periode 2014-2018 opgesteld. Dit plan bevat een gezamenlijke analyse, zodat partijen ook een gezamenlijk vertrekpunt hebben en op basis daarvan kan worden gezien welke concrete stappen op onderdelen kunnen worden gezet.

Spreker kan zich voorstellen dat bij de afronding van de conceptverkenning nog eens wordt bekeken wat partijen op centraal niveau zouden moeten doen en welke zaken juist bij sectoren zouden moeten worden gelegd om meer maatwerk mogelijk te maken. Dit advies zou spreker de commissie van voorbereiding willen meegeven.

Digitale peiling, derde vraag en nadere besprekingen opvattingen leden raad: Hoe zorgen we dat àlle groepen (en met name de kwetsbare groepen) profiteren van de zich snel ontwikkelende technologie?:

Veel reacties betreffen:

- modernisering van het onderwijs. Investeren in digitale technologie in het onderwijs
- een leven lang leren/scholing/bij-, om- en herscholing
- van-werk-naar-werk.

Een bloemlezing uit de overige gedane suggesties:

- effectief belastingstelsel, verhogen kapitaalbelasting
- in bepaalde sectoren oudere werknemers eerder laten uitstappen
- herverdeling van arbeid
- techniek leuk maken voor iedereen en de behoefte kanaliseren
- basisinkomen
- betere zekerheden voor flex
- gelijk speelveld
- een poging doen ons denken zich tot buiten de arbeidsmarkt te laten uitstrekken.

De *voorzitter* merkt op dat veel suggesties scholing en de arbeidsmarkt betreffen. Beide thema's zijn meegenomen in de in de verkenning voorgestelde werkagenda.

Mevrouw *Gunning* heeft nog een aanvullende suggestie. Zij merkt op dat een van de kenmerken van digitalisering is dat de ontwikkelingen zich snel voltrekken. De investeringstermijnen bij het onderwijs laten niet toe om snel mee te innoveren in de digitale infrastructuur. Verder moeten docenten worden geschoold. Het is gemakkelijk hierop beleid te zetten. Daardoor worden de mogelijkheden voor mensen om vroeg te leren omgaan met digitalisering.

Mevrouw *Baarsma* gaf enige tijd geleden les over robotsering/digitalisering aan studenten die een mbo-opleiding administratief medewerker volgden. Veel jongeren maakten zich zorgen of zij in de toekomst nog wel werk zouden vinden en of zij goed voorbereid waren op de gedigitaliseerde onderdelen van hun toekomstige werk. Zo leerden zij niet met boekhoudprogramma's om te gaan. Haar conclusie is dat er minder jongeren zouden moeten worden opgeleid voor administratieve functies en dat de opleidingen meer aandacht aan digitale vaardigheden moeten besteden.

In die lijn zou bij het opleiden van jongeren ook gewerkt kunnen worden op basis van een lange termijn plan. Misschien kan die suggestie nog worden meegenomen in de verkenning.

De heer *Van Holstein* sluit zich erbij aan dat de scholing en ontwikkeling van werknemers essentieel is. Op gespannen voet daarmee staat het voornemen van het kabinet in de Miljoenennota om de scholingsaftrek af te schaffen. Spreker hoopt dat de verkenning kan helpen om het kabinet meer oog te laten hebben voor het belang van scholing en de ondersteuning daarvan.

De heer *Verhagen* merkt op dat nieuwe technologie zwaar werk lichter kan maken. Denk bijvoorbeeld aan de tillift voor een ziekenverzorgende of verpleegster. Door daarop te sturen, kunnen de zware beroepen daarvan profiteren, hetgeen mede van belang is in het licht van de omstandigheid dat mensen langer moeten doorwerken.

De heer *Hartveld* vindt dat het volgende te weinig naar voren komen in de conceptverkenning. In de eerste plaats de combinatie van technologische ontwikkelingen en globalisering. Hij kan een mooi positionpaper van Peter van Lieshout

in dit verband aanbevelen. De productie gebeurt op andere plaatsen dan waar de besluiten worden genomen. Dit werkt door naar de vraag waar de opbrengst van de productie terecht komt.

De vraag van hoe alle groepen kunnen profiteren van nieuwe technologie is in die zin ook de vraag hoe de opbrengst van nieuwe technologie op een goede manier kan worden verdeeld. Vijf van de 10 grootste bedrijven in de wereld zijn ICT-bedrijven, waar een enorme opeenhoping van vermogen plaatsvindt zonder dat effectief belasting wordt betaald. Dit is een tweede element dat volgens spreker onvoldoende naar voren komt in de conceptverkenning.

Mevrouw *Geel* sluit zich wat de inclusieve arbeidsmarkt betreft graag aan bij de inbreng van eerdere sprekers.

Zij vraagt zich af of het normatieve beleidskader niet de inclusieve arbeidsmarkt maar de inclusieve samenleving zou moeten betreffen om te voorkomen dat groepen uit elkaar worden gedreven. Spreekster kan zich indenken dat hierop nog een slag wordt gemaakt in de conceptverkenning.

De *voorzitter* meent dat wel geprobeerd is hiermee een verbinding te leggen. Bij adviezen en verkenningen is echter een afbakening nodig. Ook om die reden is besloten in de conceptverkenning een werkagenda op te nemen, zodat niet alleen relaties kunnen worden gelegd met andere adviestrajecten maar ook een bredere agenda kan worden opgenomen.

Reflecties van de vicevoorzitters:

De *voorzitter* memoreert dat in deze raadsvergadering in feite een tussenbalans wordt opgemaakt. De conceptverkenning zal immers, zoals gezegd, in de volgende raadsvergadering worden vastgesteld. De verschillende gedane suggesties zullen daarom kunnen worden benut.

Spreekster verzoekt de beide vicevoorzitters ook hun tussenbalans te geven en vooral ook aan te geven hoe zij aankijken tegen het vervolg.

De heer *De Boer* stelt vast dat sprake is geweest van een constructieve discussie. Hij geeft aan dat we in een tijdperk leven waarin 'factfree' en op basis van emoties wordt gediscussieerd. The Economist had niet zo lang geleden zelfs een editie over de 'post truth error': doet de waarheid er nog toe, welke invloed hebben feiten en gegevens nog op een uitkomst van een debat. Zeker bij de voorliggende conceptverkenning blijkt dat de waarde van ons poldermodel ligt in het zicht krijgen op feitelijke ontwikkelingen en om vanuit een 'common ground' over ontwikkelingen te kunnen praten. Daarmee zijn we het nog lang niet eens over de oplossingen.

Voor ondernemers en werkgevers zijn er in lijn met het Next Level programma twee nevenschikkende 'drivers' om dit onderwerp te behandelen:

- Een samenleving heeft er belang bij dat haar bedrijven concurrentiekrachtig zijn, zodat ze goed kunnen presteren op de wereldmarkt en zij een basis leggen voor materiële welvaart in een land. Ondernemersorganisaties zien dit als hun opdracht. Dat betekent dat een goed ondernemersklimaat moet worden ondersteund en verder moet worden uitgebouwd. Daarin speelt digitalisering een grote en belangrijke rol.
- We leven in een tijdperk dat in veel welvarende landen en ook in Nederland desoriëntatie/onzekerheid bij mensen bestaat over de gevolgen van de technologische ontwikkelingen. Een signaal dat de kansen moeten worden benut, geeft dan richting en houvast.

Ter relativering hiervan een citaat van Jan Rotmans: "We leven niet in een tijdperk van veranderingen maar in een verandering van tijdperk."

Ter verdere relativering een anekdote. Een goede vriend van hem stelde in een toespraak bij de begrafenis van zijn moeder dat zij veel had meegemaakt. Geboren rond 1920 op een keuterboerderijtje, waarbij het werk met paarden en handkracht werd gedaan en als klein meisje had ze niet eens een fiets. In de jaren '30 was er een grote economische crisis met veel armoede. Niet lang daarna was er de ellende van de Tweede Wereldoorlog. Na de oorlog was er de wederopbouw en veranderde een agrarische samenleving in een industriële samenleving. Ze had een fiets en niet veel later een rijbewijs. Nederland werd een postindustriële diensteneconomie. Na haar 65ste was zijn moeder de oceaan overgevlogen met een Boeing 747.

Spreker wijst erop op dat de moeder van zijn goede vriend ook de ontwikkeling heeft meegemaakt, waarin Nederland 2,5 miljoen banen had naar nu 8 miljoen banen. De ontwikkeling van echt grote armoede en grote inkomensverschillen naar een zeer welvarend land dat in de Westerse wereld een relatief geringe ongelijkheid kent. De anekdote leert dat we ons niet moeten gedragen alsof we ons geen raad weten met de nieuwe ontwikkelingen. Wanneer we daarin een beetje handig omgaan, ontstaat ook een aardig perspectief. Het aantal banen hoeft niet af te nemen, de werkloosheid hoeft niet toe te nemen en ook hoeft de armoede niet toe te nemen. De uitdaging voor de drie geledingen in het najaar is om, richting een nieuw kabinet, een poging te doen om een dusdanige agenda en aanpak met betrekking tot digitalisering neer te zetten dat Nederland concurrentiekrachtig is en geld verdient, maar ook in een samenleving waarin iedereen erbij hoort.

Ter afsluiting een laatste anekdote. Hij ontmoette een Nederlander, die expat was geweest in Zweden en hem het volgende voorhield. Wanneer zijn zoontje op school in Zweden zijn iPad was vergeten, kreeg hij straf. Wanneer zijn zoon in Nederland zijn iPad meeneemt naar school krijgt hij ook straf. Deze anekdote illustreert dat oplossingen dichtbij kunnen liggen, met name in onderwijs en scholing.

De heer *Kuin* merkt op dat de robotisering/digitalisering onderdeel uitmaakt van een groter debat. Er zijn veel ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. De vraag is inderdaad of er geen mensen buiten de boot gaan vallen. De vakbeweging denkt dat dit in ieder geval niet vanzelf goed komt.

Sterker, er is al een derde van de werknemers buiten de boot gevallen, namelijk wegens de flexibilisering, die flink is doorgeslagen. Flexibilisering heeft nog een positieve klank, maar het betekent voor veel mensen veelal onzeker werk, onzekerheid over de werktijden, onzekerheid over het aantal te werken uren, onzekerheid over de verdiensten aan het eind van de maand, onzekerheid of er over twee maanden nog wel werk is en dus onzekerheid over de toekomst. Met een onzeker contract kan je geen plannen maken en vooruitkijken.

De vakbeweging heeft dit onderwerp geagendeerd. Inmiddels is de Wet werk en zekerheid tot stand gekomen, dat misschien niet de meest fantastische wet is, maar wel een aantal goede dingen regelt. Het stelt paal en perk aan de ontwikkeling van doorgeslagen flexibilisering.

Anderzijds lijkt het er ook op dat er weer nieuwe, andere problemen ontstaan. Conclusie van de vakbeweging is dat het achterliggende probleem de moordende concurrentie is op een globaliserende markt.

De leden ervaren die concurrentie als een 'race naar beneden'. KLM is daarvan een voorbeeld: onze nationale trots voelt zich gedwongen mee te gaan met Ryanair en heeft ingezet op een besparing van de arbeidskosten met 30 procent. Daarover ging het conflict deze zomer. Daaraan wil de vakbeweging niet meedoen en voert zij strijd voor een fatsoenlijk niveau. De vakbeweging zal het debat aangaan over de toekomst van de luchtvaart.

Het is een voorbeeld van een ontwikkeling die zich ook in andere sectoren voordoet. In de bouw bijvoorbeeld is dit al jaren gaande. De marktwerking legt een enorme druk op de prijs, waarbij kwaliteit nauwelijks meer een rol speelt. Het werk moet met steeds minder mensen worden gedaan, tegen lagere kosten. Die ontwikkelingen zouden we met zijn allen moeten willen beteugelen. Daarom wil de vakbeweging het hebben over meer marktregulering. Dat debat is ook de komende maanden aan de orde en dat debat gaat de vakbeweging graag met alle werkgevers aan.

Afronding bespreking:

De *voorzitter* meent dat de vicevoorzitters twee hoopvolle perspectieven hebben ingebracht, omdat beiden inzetten op het oplossen van de problemen. Omdat ook sprake is van inschattingsverschillen geeft dit ook ruimte om ergens in het midden uit te komen.

Ook over het nu besproken onderwerp van nieuwe technologie en digitalisering zijn een aantal bredere aspecten verbonden. Die kunnen niet met de voorliggende verkenning worden opgelost, maar kunnen wel worden geagendeerd. Het is ook belangrijk om die agenda op een open en stevige manier met elkaar te bespreken, omdat niemand iets heeft aan zoete broodjes bakken.

Spreekster bedankt de raadsleden voor hun inbreng. De gemaakte opmerkingen zullen zo goed mogelijk worden meegenomen in een volgende versie van het concept verkennend advies. Zoals gezegd, zullen ook de achterbannen nog nader kijken naar de conceptversie.

In dat verband kunnen de dankwoorden die zijn uitgesproken naar het secretariaat, vooral aan mevrouw Van Oosteren, commissiesecretaris, de heer Devreese en mevrouw Wouters, als een aanmoediging voor hun verdere werk worden beschouwd.

Spreekster maakt van de gelegenheid gebruik om ook twee commissieleden uit de werkgevers- en werknemersgelden te bedanken voor hun werk, mevrouw Dolsma en de heer Paulusma.

Zoals gezegd, is het werk nog niet afgerond, omdat het voorliggende verkennende advies in de volgende raadsvergadering zal worden vastgesteld.

Hiermee rondt spreekster de bespreking van agendapunt 6 af.

7. Rondvraag en sluiting

Afscheid heer Maat:

De *voorzitter* memoreert dat de heer Maat in 2007 voorzitter werd van LTO-Nederland. Zeker de land- en tuinbouw is de laatste negen jaar veel veranderd. De heer Maat heeft een moderniseringsproces afgerond. De heer Maat vond het nu ook een mooi moment om het werk over te dragen. Marc Calon zal het voorzitterschap per 1 januari 2017 overnemen.

De heer Maat is ook lid van het dagelijks bestuur van de SER geweest. De heer Maat verenigt een aantal mooie eigenschappen in zich. Enerzijds is hij een gedreven belangenbehartiger voor zijn sector, maar anderzijds denkt hij ook mee over het geheel. Als geen ander is de heer Maat een diplomaat, die zich thuis voelt aan de overlegtafel.

De heer Maat is woordvoerder geweest bij het belangrijke advies *Waarden van de landbouw* dat in mei 2008 in de raad is behandeld. De heer Maat gaf aan dat de kracht van het advies lag in het doorprikken van de mythe dat het EU-landbouwbeleid in 2013 kon worden afgeschaft. Hij stelde dat er ook daarna nog wel degelijk beleid nodig zou zijn, maar ander beleid. Ook vandaag de dag is dat andere beleid nog onderwerp van gesprek.

De heer Maat heeft als woordvoerder verder aangegeven dat het van groot belang is dat het landbouwbeleid de concurrentieverhoudingen niet zou verstoren en pleitte voor een zorgvuldige overgangsfase. Toen al noemde de heer Maat al de thema's mededinging en

duurzaamheid als belangrijke, terugkerende thema's. Denkend aan het begin van de vergadering kan in ieder geval worden geconstateerd dat de heer Maat heel consistent is gebleven.

Een derde eigenschap van de heer Maat is vasthoudendheid, waarvan we op allerlei manieren van hebben mogen genieten. In interviews herhaalt de heer Maat zijn boodschap. Een voorbeeld hiervan zal hem nog worden toegezonden. Mogelijk kan de heer Maat nog mediatrainingen verzorgen.

Verder hebben we de heer Maat leren kennen als een zeer overtuigd Europeaan en dit heeft hij regelmatig in het dagelijks bestuur van de SER tot uitdrukking gebracht. Zelf heeft spreekster maar twee jaren met de heer Maat gewerkt. Zij vindt het jammer dat hij weggaat, omdat de SER ook bruggenbouwers nodig heeft en de heer Maat volgens spreekster een geweldige bruggenbouwer is, die steeds naar oplossingen heeft gezocht.

De heer Maat stelde dat het na 9,5 jaar mooi is geweest. In een SERmagazine wordt een afscheidsinterview met de heer Maat opgenomen. Hierin stelt betrokkene dat hij de afgelopen jaren als tropenjaren heeft ervaren, maar dat hij ze niet had willen missen omdat hij het ook een hele mooie tijd heeft gevonden. Hij is wel blij dat nu meer tijd te krijgen voor andere dingen in het leven, zoals lezen, sporten en tijd met de familie.

Mede namens de raadsleden stelt de voorzitter dat die tijd de heer Maat van harte wordt gegund. Zij wenst hem veel geluk in de toekomst.

De raadsleden geven met applaus blijk van hun bijval.

De *voorzitter* overhandigt de heer Maat het (traditionele) afscheidscadeau, een kleine materiële blijk van waardering.

De heer *Maat* dankt de voorzitter voor de mooie woorden. Dat streelt een mens, ook in een vak voor een sector waarvoor hij echt wil staan. Hierover zou hij nog kort wat willen zeggen. Er is genoeg te zeggen over de onderwerpen die de SER behandelt. Naar aanleiding van de door de heer Kuin aangehaalde gevolgen op de overlegtafel van concurrentie tussen KLM en goedkope luchtvaartbedrijven, kan spreker het niet nalaten om erop te wijzen dat een aspect van het eerder besproken consumentisme is dat ook FNV-leden als consument kiezen voor die goedkopere luchtvaartbedrijven.

Het was voor spreker een voorrecht om de afgelopen 9,5 jaar het Nederlandse platteland in de SER te mogen vertegenwoordigen. De SER wordt immers gezien als polder en het platteland is de oer-polder van Nederland. Het bouwen van dijken om water te weren en het graven van sloten om water af te voeren, heeft Nederland gemaakt tot wat het is. Stel dat we in Nederland niet eeuwenlang gepolderd hadden: dan had de helft van ons land niet bestaan. Dit is tot stand gebracht door welbegrepen samenwerking. Dat kan ook de cultuurbijdrage van het platteland in de samenleving zijn.

De SER heeft zich ontwikkeld van een sociaal-economisch platform naar een platform met steeds meer nieuwe onderwerpen, zoals het Energieakkoord en IMVO. Die ontwikkeling gaat parallel met de ontwikkeling op het platteland. De heer De Boer haalde aan dat de werkgelegenheid op het platteland is veranderd. Vandaag de dag biedt het platteland juist nieuwe, prachtige kansen:

- De land- en tuinbouw is met afstand de grootste exportsector van de Nederlandse economie.
- De klimaatdoelen van 2020 worden op het platteland nu al gehaald.
- Meer dan 45 procent van de duurzame energie wordt door het platteland geleverd.

Op het platteland ontstaan telkens nieuwe samenwerkingsverbanden.

Daarmee wil spreker zeggen dat je soms een traditionele vorm nodig hebt om echt te vernieuwen, omdat je dan een stevige basis hebt. Op dat vlak wenst spreker de komende jaren een sterke oriëntatie op het Nederlandse platteland toe. Want als de SER dat doet, zal hij blijven vernieuwen, zich blijven ontwikkelen en blijven inspelen op de nieuwe uitdagingen.

Die uitdagingen zijn: het klimaat, de manier waarop we grondstoffen omgaan en de manier waarop we over één generatie de mensen wereldwijd nog willen voeden omdat alleen al daarvoor 70 procent meer productie nodig is. Dit zou spreker de SER graag mee willen geven.

Ten slotte bedankt spreker de voorzitter, de secretaris en medewerkers van de SER en uiteraard zijn collega-raadsleden voor de goede samenwerking. Ook dankt hij een ieder voor de manier waarop we met elkaar in de raad konden spreken. Er was tijd voor reflectie, ook wanneer er spanningen in de polder waren. Hij herinnert zich ooit te zijn uitgemaakt als 'tuig van de richel'. Een half jaar later echter hadden partijen een Sociaal Akkoord gesloten. Ook dat kan hier in de SER. Dit toont ook aan dat in een samenleving, waarin het lijkt dat hoe harder je roept hoe meer je te vertellen hebt, de echte realiteit is dat het niet gaat om wat je roept, maar om wat je doet. Hij wenst eenieder daarmee veel succes.

Met applaus geven de raadsleden blijk van hun waardering.

Rondvraag:

Van de rondvraag wordt geen gebruik gemaakt.

Werklunch:

Ook na afloop van deze vergadering vindt een werklunch plaats. Mevrouw Van Geest van de CPB zal de Macro Economische Verkenning (MEV) 2017 toelichten. Verder zal zij ingaan op de komende CPB-policybrief over de groeiende diversiteit in arbeidsrelaties, de toename van het aandeel zzp'ers in de beroepsbevolking en de gevolgen daarvan.

De *voorzitter* sluit de vergadering om ca. 12.15 uur.

30-9-2016/pd